

**ЛЕКСИКОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВЕРБАЛЬНИХ
РЕАЛІЗАЦІЙ НОМІНАТЕМ ТИПУ «СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ +
ЕЛІПТИЧНИЙ УНІВЕРБ» У РОСІЙСЬКІЙ МОВІ _____**

У статті висвітлено проблему лексикологічних особливостей універбів як вербальних дублетів номінатем на зразок «словосполучення + еліптичний універб», запропоновано схеми розвитку окремих лексикологічних категорій у досліджуваному контексті.

Ключові слова: номінатема, домінанта, словосполучення, універб.

Метою запропонованого дослідження є визначення лексикологічних особливостей (виникнення й функціонування синонімів, антонімів, омонімів) універбів російської мови, що постали як вербальні еквіваленти словосполучень і тому функціонально й семантично тотожні їм, наприклад: *молотилка* (= *молотильная машина*), *асфальтировать* (= *укладывать асфальт*), *горловчанин* (= *житель Горловки*) тощо.

Актуальність обраної теми зумовлена тим, що: а) номінатема як базова одиниця мови являє собою модельний об'єкт для аналізу в межах загальної теорії сучасної номінації, тому що з появою теорії номінатемами з'явилася можливість дати нове і, що найголовніше, несуперечливе тлумачення певних процесів і явищ мови, насамперед на дериваційному рівні; б) поява в мовленні значної кількості універбів вимагає їхнього різноаспектного вивчення (розгляд цих одиниць у зіставленні із словосполученнями, на базі яких вони виникли; побудова моделей їх відтворення й утвердження в мовленні й мові; створення типології універбів та опис особливостей її організації); в) визначення особливостей різних груп універбів сприятиме встановленню актуальних моделей і тактик універбальної номінації в російській мові. Нагальна потреба розв'язання зазначеної проблеми підтверджується також тим, що досліджувані одиниці на сьогодні є однією з найчисельніших груп інновацій.

У широкому розумінні універбація постає як вияв синтетизму в словотворенні, об'єднання ситуацій, коли комплекс значень, виражених в аналітичних конструкціях сполученнями слів, передається одним словом (простим або складним), пор.: *широкоплечий* і *широкий в плечах*, *барабанить* і *бить в барабан*, *столік* і *маленький стол*, *библиотекариша* і *женщина-библиотекарь* тощо. Крім цього, за широкого розуміння універбація визначається і як творення слова на основі словосполучення, до якого воно (слово-універб) стає абсолютним синонімом. За такого підходу до універбації належать аббревіація, субстантивація, суфіксація (зокрема й нульова). І. О. Устименко вважає, що універбація — це практично будь-який акт виникнення нового слова на основі

синтаксично об'єктивованого ідеального змісту незалежно від способу доопрацювання цього змісту й шляху конструювання матеріальної оболонки нового слова *. О. В. Ісаченко універбацію розуміє як втрату формальної й семантичної розчленованості найменування^{1 2}. До універбації вчений відносить словоскладання {прямолинейный}, зрощення {накануне}, еліптичний пропуск одного з елементів комплексного найменування — еліipsis означуваного члена, тобто субстантивацію {рабочий}, еліipsis означення {газовая плита — плита}, афіксальну деривацію {молотильная машина — молотилка}, нульову суфіксацію {противогазовая маска — противогаз}, різні типи аббревіації {медработник, ПАЗ, НИИ, мопед} тощо.

З часом значення терміна «універбація» було звужене до позначення такого типу перетворення словосполучення на слово, коли до складу похідної лексеми входить основа лише одного з компонентів словосполучення, тому дериват (універб) за формою співвідноситься з одним словом, а за змістом — з усім мотивувальним полівербальним комплексом {многотиражная газета—многотиражка}. Таким чином, із класифікації О. В. Ісаченка до універбації в новому значенні можна віднести лише так звану афіксальну деривацію (на зразок прогрессивная зарплата — прогрессивка, кожаная куртка — кожанка) й нульову деривацію (типу противогазовая маска — противогаз).

У вузькому розумінні універбація — це творення слова на основі одного з компонентів найменування, що передається поєднанням слів: неотложка — неотложная помощь, короткометражка — короткометражный фильм, молодежка — молодежная газета тощо. У цьому значенні використовуються й інші терміни. Автори монографії «Русская разговорная речь»³ зараховують подібні утворення до явищ семантичного стягнення, чи семантичної конденсації, розуміючи під цим процеси, пов'язані з утратою семантичної розчленованості комплексних найменувань, що складаються з двох і більше лексем: вечерка — вечерняя газета, подсобка — подсобное помещение тощо. В. М. Немченко⁴ творення похідних слів у результаті еліпсису твірного словосполучення водночас із суфіксацією називає стягненням: читалка — читальный зал тощо. За такого розуміння універбація являє собою компресію мотивувального словосполучення, у тому числі й фразеологізму, що супроводжується входженням його семантики у вихідний варіант, отриманий у результаті афіксальної деривації. Таке явище обов'язково має супроводжуватися наявністю в мові двох формально пов'язаних номінативних одиниць із тотожною семантикою: розчленованою (аналітичною) та нерозчленованою (синтектичною).

Термін «універбати» використовує у своїй праці Т. Д. Соколовська⁵. Під ним авторка розуміє однослівні найменування, що творяться від опорного атрибуту словосполучення за допомогою найуживанішого суфікса -к(а). Вони зберігають стильовий зв'язок із джерелом свого виникнення (з усно-розмовним мовленням) та синонімічний зв'язок з твірними складними найменуван-

¹ Устименко И. А. Ономазиологический аспект семантической конденсации // Лексикология. Семасиология. — Белгород, 2001. — С. 19-25.

² Исаченко А. В. К вопросу о структурной типологии словарного состава славянских литературных языков // Slavia. — 1958. — Роç. 27. Сеş. 3. — С. 349-350.

³ Русская разговорная речь / Отв. ред. Е. А. Земская. — М., 1973. — 232 с.

⁴ Немченко В. Н. Современный русский язык. Словообразование. — М., 1984. — 256 с.

⁵ Соколовская Т. Д. Нормативные сокращения в современном русском языке. — М., 1996. — 75 с.

нями. Словосполучення зазначеної структури можуть легко згорнутися до іменників на **-к(а)**, **-ушк(а)** тощо: *девятиэтажный дом* — *девятиэтажка*, «*Комсомольская правда*»—«*Комсомолка*», *маршрутное такси*—*маршрутка*, *платёжная ведомость* — *платёжка*, *раскладная кровать* —*раскладушка*.

О. А. Земська⁶ розглядає назване вище явище як «згортання найменувань». Вона зазначає, що ці утворення виникають на основі словосполучень, які складаються з прикметника та іменника й при цьому яскраво ілюструють процес компресії: на місці двослівного найменування утворюється одне слово з тим самим значенням, для чого використовується продуктивний у таких випадках суфікс **-к(а)**.

Н. О. Янко-Триницька⁷ називає універби (універбати) словами з включенням, визначаючи включення як розширення значення слова, що відбувається за рахунок семантики іншого слова, яке не отримує в цьому слові окремого морфемного вираження. Цю ідею підтримує також С. Ю. Харченко⁸, вважаючи, що включенням може бути як значення означального слова у словосполученні, так і означуваного. Проте навряд чи мова тут може йти про будь-які зміни обсягу значення універба стосовно відповідного словосполучення, оскільки значення конкретного універба завжди є тотожним значенню еквівалентного поєднання слів, наприклад: *системник* = *системный блок*, *автономна* = *автономная система*, *посторониться* = *отойти в сторону*, *периодика* = *периодическое издание* тощо.

Отже, традиційно вчені відносять утворення на зразок *генералка* (*генеральная репетиция*), *прогрессивка* (*прогрессивная зарплата*), *зачетка* (*зачетная книжка*) до компресивного словотворення (О. А. Земська, О. С. Кубрякова, В. В. Лопатін, Н. О. Янко-Триницька), розглядають їх як вияв загального закону втрати формальної й семантичної розчленованості, називають суфіксальними універбами (Л. І. Осипова), визначають їх як один з випадків лексичної конденсації (І. О. Устименко) тощо⁹. Але всі дослідники сходяться на думці щодо дериваційного характеру досліджуваного явища, хоча тотожність семантики словосполучення й слова, яке йому відповідає, дозволяє зробити припущення про те, що між словосполученням і словом реалізуються відношення далеко не словотвірні, і саме тому ці відношення не приводять до виникнення нових номінативних одиниць.

Досить часто висловлюється думка про те, що між вихідним словосполученням і його конденсатом існують відношення похідності¹⁰, тобто зовнішньої вмотивованості. Але якщо виходити з того, що під зовнішньою вмотиво-

⁶ Земская Е. А., Китайгородская М. В., Ширяев Е. Н. Русская разговорная речь.— М., 1981.—276 с.

⁷ Янко-Триницкая Н. А. Словообразование в современном русском языке.— М., 2001.— 504 с.

⁸ Харченко С. Ю. Реализация активных словообразовательных типов и моделей в лексических новообразованиях начала XXI века // Язык региона : Лексика. Грамматика. Функциональное пространство.— Волгоград, 2009.— С. 139-158.

⁹ Земская Е. А., Китайгородская М. В., Ширяев Е. Н. Знач, праця; Кубрякова Е. С. Типы языковых значений. Семантика производного слова.— М., 1981.— 200 с.; Лопатин В. В. Новое в русском языке советской эпохи // Рус. яз. в шк.— 1987.— № 5.— С. 74—77; Янко-Триницкая Н. А. Знач, праця; Осипова Л. И. Суффиксальная универбация как продуктивный способ образования новых слов в русской разговорной речи // Русский язык: исторические судьбы и современность: Сб. тез. II Междунар. конгресса исследователей рус. яз.— М., 2004.— С. 17; Устименко И. А. Знач, праця.

¹⁰ Снитко Е. С. Деривация и ее виды в русском языке // Рус. языкознание.— 1982.— Вып. 4.— С. 84-89.

ваністю розуміють відношення між двома номінатами, значення однієї з яких (похідної) формується значенням іншої (твірної), але не збігається з ним, можемо констатувати: у наведених вище прикладах між твірною й похідною одиницями не існує відношень зовнішньої словотвірної мотивації, і це можна підтвердити тим, що: 1) значення слова тут не визначається через значення словосполучення, а абсолютно збігається з ним (*мобільний телефон*—*мобільник*, *карта пополнения счета* — *пополняшка*); 2) за модифікації подібного типу не відбувається й граматичних змін (спостерігаємо граматичну — родову — тотожність головного слова вихідного словосполучення й відповідного універба: *мобільний телефон* — *мобільник*, *кожаная куртка* — *кожанка*; випадки типу *мобільний телефон* — *мобилка*, *мобила*, *кожаный плащ* — *кожанка*, *пальто из дубленой кожи* — *дубленка*, *капитальный ремонт* — *капиталка* розглядаємо як специфічні вияви універбальної аналогії).

Таким чином, можна стверджувати, що між словосполученням і його словесним еквівалентом реалізуються словотвірні, але не зовнішні, дериваційні, а внутрішні, міжглособі мотиваційні відношення¹¹.

У зв'язку з цим виникає природне бажання знайти єдиний термінологічний еквівалент наведеному процесу й тим одиницям, що в результаті цього процесу виникають. Услід за В. І. Теркуловим, нам видається доречним розглядати кожний «дериват» як універбалізований дублет словосполучення, тобто слово, що виникло в результаті вербальної інтерпретації словосполучення, має абсолютно тотожне словосполученню лексичне й граматичне значення та синтаксичну функцію. Таку універбалізаційну пару ми визначаємо як номінатему на зразок «словосполучення + еліптичний універб». Вона входить до розряду структурних різновидів номінатем з домінантою-словосполученням, тобто є одиницею, що семантично тотожна словосполученню.

Слово, що виникло внаслідок універбації, нарівні зі словосполученням є дублетом номінатем, до складу якої входять обидві ці одиниці. Саме ж перетворення словосполучення на слово має визначатися не як деривація і не як лексикалізація, що передбачає семантичний розвиток мовленнєвої реалізації вихідної номінатем і розпад її актуальної тотожності, а як універбалізація, яка характеризується не зміною, а збереженням семантики словосполучення в новоутвореному слові.

Запропонована В. І. Теркуловим концепція не визначає того, яка з реально вживаних у мовленні структурних одиниць є основною для мови. Вона знімає суперечність в атрибуції різних структурних одиниць шляхом виведення родової, мовної одиниці, системна значущість якої передбачає можливість будь-якої структурної мовленнєвої реалізації виразника модельованого тотожного значення. Така одиниця і є основою номінативності — номінатемою. Номінатема — це абстрактна мовна одиниця, що реалізується у вербальних формах (глосах, варіантах), причому в цьому конкретному випадку дублетами однієї номінатем постає словосполучення й семантично та граматично тотожне йому слово, наприклад: *коммунальная квартира* і *коммуналка*, *настойка валерианы* і *валерьянка* тощо.

Отже, як універб ми розглядаємо семантично й граматично тотожне певному словосполученню слово, що може стилістично відрізнитися від цього сло-¹¹

¹¹ Теркулов В. И. Слово и номинатема: Опыт комплексного описания основной номинативной единицы языка.— Горловка, 2007.— 240 с.

восполучення ознаками розмовності, сленговості або стилістично збігатися з ним.

Останнім часом з'являється велика кількість суфіксальних універбів, мотивованих словосполученням або ж, згідно з прийнятою нами термінологією, слів, тотожних вихідному словосполученню (вербальних еквівалентів словосполучень, вербальних реалізацій номінатом на кшталт «словосполучення + універб»). Існують дві основні причини появи універбів. По-перше, компресія у словотворенні пояснюється дією закону економії мовленнєвих засобів, що особливо виразно виявляється в розмовному мовленні. По-друге, виникає комунікативна (стильова) необхідність для зміни імені вже існуючого явища. Ідеться, наприклад, про номінації в сфері жаргонної стилістики: *зачетная книжка—зачетка* (студ.). Крім того, явище універбації свідчить не лише про економію мовленнєвих зусиль, а й про прагнення мови до «слівності», про тенденцію до синтетизму чи, принаймні, до урівноваження аналітизму й синтетизму¹². У контексті такого розуміння явища універбації цікавим видається аналіз лексикологічних особливостей досліджуваних одиниць.

1. **Полісемія.** На сьогодні актуальним постає питання про моносемію / полісемію універбів відповідних номінатом із домінантою-словосполученням.

Традиційно виділяють однозначні та багатозначні універби. Однозначними вважаються універби, що співвідносяться лише з одним твірним словосполученням, тобто називають один предмет чи одне явище як повні варіанти. До таких слів належать топоніми найменування, у тому числі й урбаноніми. Наприклад: *Бабаевка — кондитерская фабрика им. П. А. Бабаева, Варилавка — Варшавское шоссе, Ленинка — Российская Государственная библиотека им. В. И. Ленина, Каширка—Каширское шоссе, «Комсомолка» — «Комсомольская правда», Третьяковка — Третьяковская галерея.*

Також до однозначних універбів належать найменування, що позначають предмети, єдині у своєму роді (*лесопилка—лесопильный завод, неотложка — неотложная медицинская помощь на дому*) чи речовини (*аскорбинка — аскорбиновая кислота, газировка — газированная вода, марганцовка — марганцовая кислота, сгущёнка — консервированное сгущённое молоко с сахаром*).

Багатозначними прийнято вважати такі слова-універби, що мають декілька «близьких» лексичних значень: *персоналка — персональное дело, персональный компьютер, персональная машина, персональная охрана, персональная пенсия; овсянка — овсяная крупа, овсяная каша* тощо¹³.

Із цим доволі важко погодитися. Нагадаємо, що механізмами чи джерелами полісемії постають семантичні процеси формування (переносу) значення, що ґрунтуються на: 1) подібності ознак чи функцій (метафора); 2) суміжності (метонімія), а в межах метонімії на 3) переносі назви цілого на його частину чи навпаки (синекдоха). Жодна з наведених як приклад одиниць цієї вимози не відповідає.

Більше того, універб, як одна з форм реалізації відповідної номінативи з домінантою-словосполученням, не може співвідноситися з кількома словосполученнями одночасно (бути синонімом до них): він має значення лише того словосполучення, яке є рівнозначним дублетом цієї конкретної номінативи. У

¹² Гафарова Р. И. Суффиксальные универбы русского языка: семантика, деривационные отношения : Канд. дис.— Х., 2000.— 178 с.

¹³ Осипова Л. И. Знач. праця.— С. 17.

зв'язку з цим можна стверджувати, що багатозначність (полісемія), принаймні така, про яку йшлося вище, не властива універбам досліджуваного типу.

Про полісемію можна говорити лише тоді, коли багатозначність виникає в універбів, що набули статусу номінатем, тобто лексикалізованим універбам, які вже втратили зв'язок з базовим словосполученням і тому позбавились обмежень семантичного саморозвитку. Це можна подати у вигляді такої схеми:

WCom
Nom
U -> D -> D1,

де Nom — номінатема, WCom — її варіант-словосполучення, U — її дублет-універб, D — нове слово (дериват) — результат лексикалізації універба, D1 — дериват із новим значенням (факт полісемії). Наприклад:

варяжская рукавица
номінатема
(*варяжская рукавица*)
варежка -> *варежка (рукавица)* —> *варежкаї (рот)*.

Слід зазначити, що іменник *варежка* є одним з результатів універбації ще давньоруського періоду¹⁴. Про відношення аналізованого слова до досліджуваного явища свідчать також результати етимологічних досліджень: «тверск., олонецк., *вбрьга*, мезенск. *вбрежка*, стар, *варега*—то же (XVI в.); <.. > Связано с *варяг*, первонач. “варяжская рукавица”»¹⁵. Подальше фонетичне перетворення (заміщення) кореня *варяж-* на *вареж-* зумовлене ненаголошеною позицією [a] у другому складі, а тому — його якісною редукацією. Те саме спостерігаємо у *валети* — *валяные сапоги*.

Лексикалізований універб *варежка* став джерелом появи нового (вторинного) лексичного значення, що виникло внаслідок метафоричного переносу. Наприклад: «Перед игрой папа с коллегами толковали о делах, я, *открыв “варежку”*, слушал — как вдруг подошел Яшин» (Комсомольская правда в Украине, 05.02.2012).

2. Омонімія. Вербальним реалізаціям номінатем — універбам — властиві відношення омонімії, найчастіше вони розглядалися лише в контексті певних лексичних чи дериваційних процесів.

Н. О. Янко-Триницька, розглядаючи процес включення традиційно як спосіб словотворення, зазначає: «Це настільки живий і продуктивний спосіб, що його не стримує навіть виникнення омонімів як зі словами інших моделей, так і зі словами, що утворилися за тим самим зразком, але містять значення іншого іменника»¹⁶. Наприклад: *комсомолка* — дівчина, член комсомольської організації і газета «Комсомольская правда»; *пионерка* — дівчинка-піонер і газета «Пионерская правда»; *стаціонарка* — стаціонарна школа, стаціонарна лікарня, стаціонарна кіноустановка; *районка*—районна поліклініка, районна лікарня, районна газета, тощо.

Наведені приклади демонструють два типи омонімії з погляду її походження. У першому випадку відношення омонімії виникають між універбом і дериватом.

¹⁴ *Рогова В. Н.* Словообразовательная система русского языка в XVI веке (по материалам публицистических произведений).— Красноярск, 1972.— С. 28.

¹⁵ *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка : В 4 т.— М., 1986.— Т. 1.— С. 274.

¹⁶ *Янко-Триницькая Н. А.* Процессы включения в лексику и словообразовании // Развитие грамматики и лексики современного русского языка.— М., 1964.— С. 28.

ватом. Точніше, цей випадок репрезентує омонімію вербальних форм реалізації різних за природою номінатем — номінатами з домінантою-словом та номінатами з домінантою-словосполученням (*санитар* -> *санитарка* і *санитарная машина* — *санитарка*). У другому випадку омонімії відношення виникають між універбами, що є вербальними реалізаціями абсолютно різних номінатем із домінантою-словосполученням (*районная больница* — *районка* і *районная газета* — *районка*).

В. М. Виноградова констатує, що омонімія активніше виявляється в розмовному мовленні, у зв'язку з чим простежуються найрізноманітніші омонімії універби з відповідними омонімічними суфіксами, що конкретизують значення особи чи предмета.

«Конкретизація значення, — на думку А. О. Ракової, — пов'язана з різноманітними предметами, реаліями, названими твірною основою у зв'язку з виконуваними ними діями»¹⁷. Заслужують на увагу, за словами дослідниці, випадки на зразок *лучник 1* — *спортсмен, занимающийся стрельбой из лука*; *лучник 2* (др.-рус.) — *стрелок, вооруженный луком*; *лучник 3* — *изготовитель луков*. А. С. Авакова вважає, що деякі такі омонімії слова «виникають шляхом семантичної деривації загальнолітературних слів: *лыжник, конник, лучник* (виділено нами.— Н. Д.)»¹⁸. А. О. Ракова має щодо цього іншу думку та кваліфікує слова *лучник 1* і *лучник 2* як різночасові омонімії.

Існують кардинально протилежні погляди стосовно синтагматичних (гіпотаксис) і парадигматичних (паратаксис) відношень у сфері слово- і формотворення. Г. О. Ніколаєв вважає, що «тип зв'язку, не ускладнений відношеннями мотивації, існує між словотворчими формами як рівноправними одиницями. Такий зв'язок, якщо використовувати синтаксичну термінологію, може бути умовно визначений як «паратактичний» (словотвірний паратаксис)»¹⁹.

Вартими уваги видаються положення, висунуті авторами «Исторического словообразования русского языка», які стосуються словотвірного паратаксису взагалі. Оскільки формування будь-якого універба являє собою імітацію словотворчого акту, ми можемо застосувати ці положення до кожного досліджуваного універба.

Так, одним із типів паратактичної співвіднесеності одноосновних утворень, оформлених за допомогою різних афіксальних морфем, є випадки так званої морфемної омонімії.

До універбальних омоніміїв належать утворення, що характеризуються формальною тотожністю твірних основ, формально ідентичними афіксами (омоморфемами) і диференційними (омонімічними) словотвірними значеннями.

Наприклад, омоморфеми **-ник 1** і **-ник 2** обслуговують два універбальні типи: зі спільним значенням особи і спільним значенням предмета. Взаємодія цих універбальних типів і знаходить свій вияв у явищі універбальної омонімії, коли при єдності універбальних зв'язків і універбальних засобів формуються універби, що входять до різних універбальних типів. Наприклад: *молочник* — *продавец молока* і *молочник* — *сосуд для молока*, *рыбник* — *торговец рыбой* і

¹⁷ Ракова А. А. Стилистические особенности производных на **-ник** в современном русском языке // Словообразование и стилистика современного русского языка.— Казань, 1991.—С. 76.

¹⁸ Авакова А. С. Наименования спортсменов в русском языке (словообразовательная и историко-лексикологическая характеристика) : Автореф. дисс. ... канд. филол. наук.— М., 1971.—С. 12.

¹⁹ Николаев Г. А. Русское историческое словообразование.— Казань, 1987.— С. 3.

рыбник — *рыбный пирог*, *картошник*—*любитель картошки* і *картошник* — *участок под картошку* і т. ін.

Наведені морфемі -ник 1 і -ник 2 стали омонімічними у зв'язку з розпадом їхньої багатозначності. Омонімічність морфем повного мірою виявляється в універбах-омонімах, що є реалізаціями абсолютно різних номінатем. Підкреслює омонімічність морфем поєднання кожної з них із основою того самого залежного слова в словосполученні, тотожному конкретному універбу: *продавец молока* — *молоч-ник*, *сосуд для молока* — *молоч-ник*.

Більше того, поява й розпад полісемії морфем, виникнення омонімії починаються з цих морфем у словесних структурах, що містять корені певної семантики. Саме взаємозв'язок лексичного значення, що міститься у корені слова, і первинного словотвірного значення, зосередженого в афіксальній морфемі, стає причиною виникнення й розвитку явищ полісемії та омонімії службових (словотвірних) морфем.

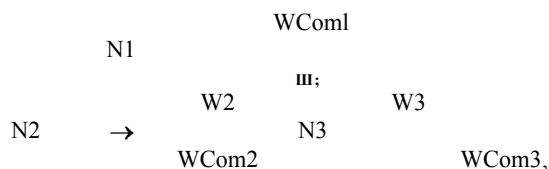
У лінгвістичній літературі спостерігається розмаїття поглядів на омонімію і її відмежування від полісемії. Наприклад, В. І. Абаєв критикує некоректне, на його думку, твердження про розрив семантичних зв'язків багатозначних слів: «Омонімія виникає не тоді, коли складається враження розриву семантичних зв'язків, а лише в тому випадку, якщо цих зв'язків ніколи в історії певної мови не існувало. Не можна хоча б один випадок чи різновид полісемії пояснити омонімією без того, щоб не створити передумови для плутанини <...> у виділенні омонімів»²⁰. Тут В. І. Абаєв відстоює діахронний підхід до проблеми розмежування омонімії й полісемії.

І. П. Сусов, у свою чергу, виділяє декілька причин появи омонімів у мові: 1) збіг експонентів слів, різних у минулому за звучанням; 2) різні шляхи походження питомих слів; 3) творення омонімічних слів від однієї дериваційної основи в різні часи; 4) появу поряд з питомих словом запозиченого; 5) запозичення слів з різних джерел; 6) розпад полісемії слова²¹.

Оскільки, згідно з академічними твердженнями, омонімія — це «звуковий збіг різних мовних одиниць (ключове слово тут — «різних». —*Н. Д.*), значення яких не пов'язані між собою»²², можна говорити про те, що досліджуване явище з самого початку охоплює різні номінатемі, а саме—їхні універбалізовані дублети.

Серед універбалізованих одиниць можна виділити два шляхи формування омонімів.

«Суфіксальні універби можуть вступати в омонімічні відношення зі словами інших словотвірних типів, але при цьому, як правило, виникає не лексична, а словотвірна омонімія»²³. Механізм формування словотвірної омонімії можна передати такими схемами:

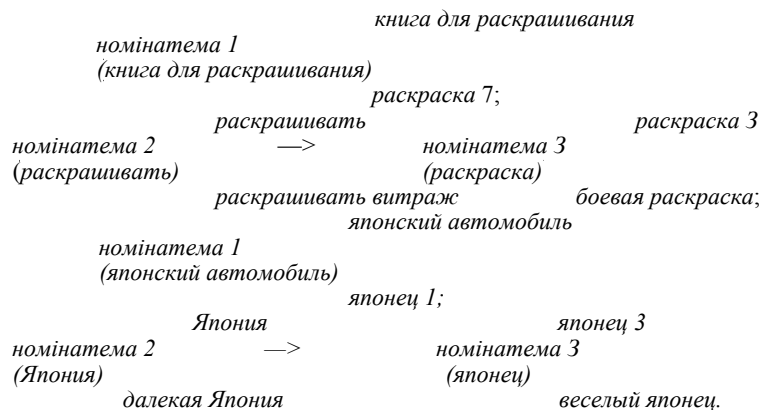
²⁰ Абаєв В. І. О подаче омонимов в словаре//Вопр. языкознания.—1957.—№3.— С. 40.

²¹ Сусов И. П. Введение в языкознание.— М., 2007.— С. 121.

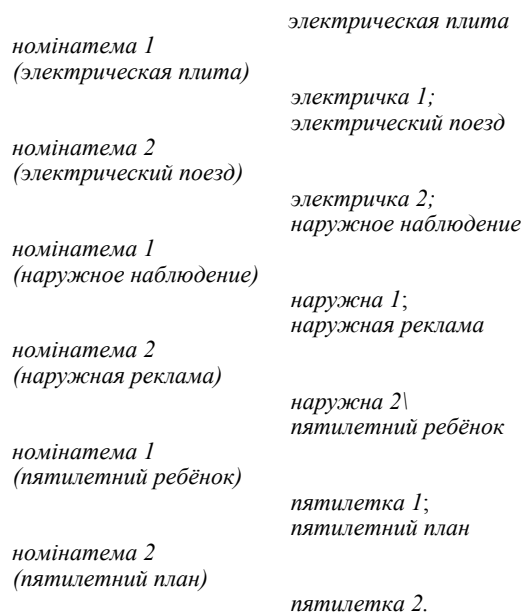
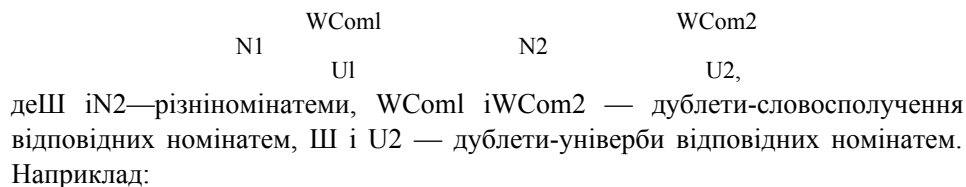
²² Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева.— М., 1990.— С. 344.

²³ Осипова Л. И. Зазнач, праця.— С. 17.

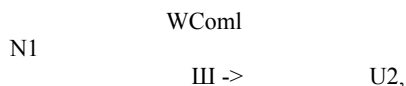
де N1 — номінатема з домінантою-словосполученням, WCom1 — її дублет-словосполучення, U1 — її дублет-універб; N2 — номінатема з домінантою-словом, W2 — її дублет-слово, WCom2 — її дублет-словосполучення; N3 — номінатема з домінантою-словом — результат зовнішньої мотивації (дери-
вації), W3 — її дублет-слово, WCom3 — її дублет-словосполучення; Ш і W3 є
дери-
ваційними омонімами. Наприклад:

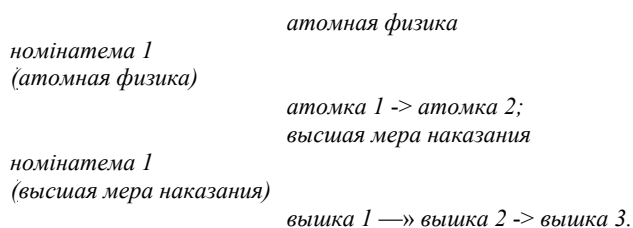
Оскільки ми говоримо про суфіксальні універби як про продукт формотворення, а не дери-
вації, вважаємо, що подібні одиниці можна кваліфікувати як реляційні за аналогією до традиційно дери-
ваційних. Реляційними омонімами є суфіксальні універби з однаковими звуковими комплексами, що постають дублетами абсолютно різних номінатем. Механізм їх формування передають такі схеми:

Л. І. Осипова зазначає, що «стосовно деяких універбів можна говорити про відбиту полісемію, оскільки кожне значення похідного (тобто універба) спирається на своє значення твірного (пор. *вышка* — 1. Высшая мера наказания; 2. Высшая школа милиции; 3. Высшая школа экономики)»²⁴. Інакше кажучи, другий тип досліджуваних омонімів демонструє результат розпаду полісемії конкретного суфіксального універба у традиційному його розумінні і репрезентує схему:

деШ — конкретна номінатема, WComl — її дублет-словосполучення, U1 — її дублет-універб, U2 — універб, омонімний до першого. Наприклад:

У цьому випадку варто звернутися до одного з принципів побудови системи, який дозволяє оцінювати реальні процеси, що відбуваються в мовленні й мові. Ідеться про принцип ахронії (панхронії)—позачасовий принцип. Він передбачає реконструкцію досліджуваного елемента мови відповідно до динаміки його історичного розвитку. Ахронічний підхід дозволяє простежити діалектику розвитку мови: «діалектичну взаємодію і взаємоперехід вільного й необхідного, співвідношення можливого, випадкового й закономірного»²⁵. У зв'язку з цим важливо враховувати, що підходи синхронії і діахронії — кардинально протилежні — зазвичай не дають можливості об'єктивно розглядати мовну реальність: будь-яка мовна система є достатньо гнучкою, щоб допускати безліч зв'язків, відношень, властивостей та їхніх комбінацій, але водночас та ж система наділена відносною стійкістю, щоб «на тлі загальних зв'язків елементів не допускати співвідношення і зв'язків кожного елемента з кожним чи з усіма іншими елементами й обмежити конкретний набір ознак і відношень, характеристик для певного класу *одиниць*»²⁶. Принцип ахронії — феномен, що враховує, з одного боку, гнучкість, рухливість системи, її здатність адаптуватися до різних умов існування мови, а з другого боку, — певну жорсткість, суворість цієї системи, яка контролює будь-який мовний рух і «відбирає» ті явища, що відповідають певному мовному статусу.

Таким чином, відповідно до принципу ахронії, який, крім усього іншого, демонструє ще й факти однопричинності, видається можливим припустити, що кожний омонім досліджуваного типу має своїм джерелом конкретну номінатему, не пов'язану з номінатами-джерелами омонімних йому суфіксальних універбів. У зв'язку з цим, ми вважаємо, що названий вище другий тип

²⁴ Там же.

²⁵ *Маковский М. М.* Системность и асистемность в языке : Опыт исслед. антиномий в лексике и семантике.— М., 1980.— С. 185.

²⁶ Там же.

процесу виникнення омонімів є явищем реомонімізації, а творення омонімів має відбуватися за схемою першого типу. Наприклад:

номінатема 1 { <i>атомная физика</i> }	<i>атомная физика</i>
номінатема 2 { <i>атомная электростанция</i> }	<i>атомка 1;</i> <i>атомная электростанция</i>
номінатема 1 { <i>высшая мера наказания</i> }	<i>атомка 2;</i> <i>высшая мера наказания</i>
номінатема 2 { <i>высшая школа милиции</i> }	<i>вышка 1;</i> <i>высшая школа милиции</i>
номінатема 3 { <i>высшая школа экономики</i> }	<i>вышка 2;</i> <i>высшая школа экономики</i>
	<i>вышка 3.</i>

3. **Синонімія й антонімія.** М. І. Фомина зазначає: «Якщо аналіз семантичної структури слова (номінативної одиниці, номінатеми. — Н. Д.) наочно демонструє ступінь самостійності його (її. — Н. Д.) значення і його (її. — Н. Д.) межі, тобто характеризує системні відношення на рівні одного слова (номінатеми. — Н. Д.), то синонімія <.. > є яскравим і переконливим доказом системних відношень у групі близьких за значенням слів (номінатем. — Н. Д.)»¹¹.

Розв'язання питання про синонімію номінатем на зразок «словосполучення + еліптичний універб» передбачає розгляд структури конкретних номінатем заявленого типу.

Тотожність чи близькість значень у нашому випадку може втілюватись у формі словосполучення як у полівербальній реалізації відповідної номінатеми або у формі універба як вербальної реалізації номінатеми з домінантою-словосполученням. Наприклад:

- 1) *пригородный район* — *пригородная зона*
 i i
 пригород = пригород'
- 2) *мобильный телефон* = *мобильный телефон* = *мобильный телефон*
 ■Г Г Г
 моби́ла *моби́лка* — *моби́льник*.

Традиційно прийнято вважати, що в першому випадку синонімами є словосполучення *пригородный район* і *пригородная зона*, а в другому випадку — універби *моби́ла*, *моби́лка* і *моби́льник*.

Але з позиції теорії номінатеми, синонімами слід вважати словосполучення на кшталт *пригородный район* і *пригородная зона*, оскільки ми розуміємо їх як вихідні одиниці (полівербальні дублети) відповідних номінатем із домінантою-словосполученням. Зазначимо, що синонімії номінатеми зустрічаються в межах одного й того самого ономасіологічного класу референтів, належать до різних підкласів відповідного класу з ідентичною характеризувальною ознакою. Що ж стосується універбів на зразок *моби́ла*, *моби́лка*, *моби́льник* {мо-²⁷

²⁷ Фомина М. И. Современный русский язык. Лексикология.— М., 1990.— С. 94.

бильный телефон)', отбивнуха, отбивнушка (отбивная котлета)', легковуха, легковушка (легковой автомобиль)', курсак, курсач {курсовая работа) тощо, то вони є варіантами відповідних номінатем з домінантою-словосполученням.

Щодо явища антонімії питання розв'язується значно простіше. Антонімія номінатем досліджуваного типу виявляється на рівні як словосполучень—домінант відповідних номінатем, так і на рівні їхніх вербальних реалізацій. В основу зіставлення антонімів-універбів, так само як і будь-яких інших, покладено «одну й ту саму спільну й суттєву для них ознаку»²⁸. Наприклад: *свежий хлеб (свежак) — черствый хлеб (черствяк)* і т. ін.

Отже, кожний конкретний суфіксальний універб доцільно розглядати як універбалізований (вербальний) еквівалент словосполучення, тобто слово, що виникло внаслідок словесної інтерпретації словосполучення, має абсолютно тотожні словосполученню лексичне й граматичне значення, ідентичну синтаксичну функцію, а виникла ця словесна інтерпретація завдяки процесу еліптичної універбації.

Номінатема—це абстрактна мовна одиниця, що реалізується у вербальних формах, причому в цьому конкретному випадку дублетами однієї номінатеми постають окреме словосполучення й семантично та граматично тотожне йому слово, яке стилістично відрізняється від словосполучення ознаками розмовності.

Універби, які розглядаються як суфіксальні деривати, можуть мати як одне, так і декілька значень. Проте, на нашу думку, універби можуть бути лише моносемантичними одиницями, оскільки вони (як конкретні форми реалізації номінатеми з домінантою-словосполученням) не можуть вважатись утвореними від різних (за структурою) словосполучень.

Реляційними омонімами є однакові за звучанням суфіксальні універби. Кожен омонім досліджуваного типу має своїм джерелом конкретну номінатему, не пов'язану з номінатемами-джерелами омонімних йому суфіксальних універбів.

Наші спостереження дозволяють відзначити відмінність номінатемної синонімії від традиційного вияву цього явища, але однакову реалізацію антонімії в межах досліджуваних номінатем.

(Горлівка)

N. V. DYACHOK

LEXIKOLOGICAL PECULIARITIES OF «WORD-COMBINATION + ELLIPTICAL UNIVERB» NOMINATHTAM' VERBAL REALISATIONS

The article is devoted to the problem of lexicological peculiarities' definition in the nominathtams of «word combination + univerb» type field. The alternative decision of this problem is given.

Keywords: nominathteam, univerb, polysemy, monosemy, homonymy, synonymy, anthonymy.

²⁸ Фомина М. И. Зазнач, праця.— С. 139.